

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԵՐԵՍՆԵՐԸ

Դիւանագիտութիւնը բանակցելու արուեստն ու գիտութիւնն է: Այն, շահերի բուհուպատճութեան ու տարբերակուածութեան պայմաններում, որոշակի կողմի, խմբի, կուսակցութեան, ազգի ու պետութեան շահերի պաշտպանութիւնն է, ըստ գործող միջազգային օրէնքների եւ սկզբունքների: Այն կարող է տեղի ունենալ տարբեր մակարդակներում եւ այլամակարդակ կողմերի միջեւ:

Հայկական Հարցի դիւանագիտական իմաստասրման ու լուծման փորձերն սկսեցին Հայկական պետականութեան բացակայութեան պայմաններում: Այն կատարուեց կաթողիկոսական, պատրիարքական, եպիսկոպոսական եւ տարբեր տեսակի խմբակների ու կուզմակերպութիւնների մակարդակով: Յեղասպանութեան ոճիրի գործադրման ընթացքում այդ աւանդոյթը շարունակուեց: Բայց դեռ Առաջին Աշխարհամարտի արտից առաջ, Մայիսի 28-ից, այն նաեւ ստացաւ պետական դիւանագիտական հանգամանք:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան դիւանագիտութեան առաջնային խնդիրն էր հասնել տյնպիսի խաղաղութեան դաշինքի կրնքման, որ նորոտտեղծ Հայաստանի սահմաններում հնարաւորին չափ աւելի մեծ տարածքներ ընդգրկուէին Մեծ Հայքի հողերից, որ նորոտտեղծ պետութիւնը կարողանար ունենալ ճշգրտուած ու ապահով սահմաններ, ու կարողանար բարի դրայիական յարաբերութիւններ հաստատել շրջանի բոլոր երկրների հետ: Այդ առաքելութեան իրականացման ընթացքում Յեղասպանութիւնը դարձաւ դիւանագիտական միջոց: Յեղասպանութեան հարցը առաջ քաշելով եւ թուրքերին ոճրագործութեան մէջ ամբաստանելով, հայերը զօրաւոր բարոյական-քաղաքական հարուած էին հոսցնում հայկական հողերը բռնագրաւած թուրքիային: Բռնագաղթի ու ջարդի փոտտելը ազգու փաստարկներ էին հաստատելու, որ այդ հողերը դարբերով պատկանել են հայերին: Դրանք միջոցներ էին համաշխարհային հանրութեան գոյթը, համակրանքը եւ սէրը թեքելու դէպի անիրաւուած ու տուժած հայ ժողո-

վուրդը: Եւ վերջապէս, Յեղասպանութեան հետ աղերս ունեցող հարցերի քննարկումը, որոշ ժամանակ, զգայիօրէն թուլացնում էր նպաստաւոր հաշտութեան պայմանագիր ձեռք բերելու Թուրքիայի ջանքերը: Նոյնպիսի դիւանագիտական քայլերի դիմեցին նաեւ հրեաները, լիհերն ու ուքրաինացիները՝ Երկրորդ Աշխարհամարտից յետոյ:

Երբ մեծ տէրութիւնները, ներառեալ նորակերտ Խորհրդային Ռուսաստանը, սկսեցին կորցնել իրենց հետաքրքրութիւնը Հայկական Հարցի երաշխաւորուած լուծման նկատմամբ, նրանք Հայաստանի իշխանութիւններին խորհուրդ տուեցին «լեզու դանել Թուրքիայի հետ», «հարցերը լուծելու համար բանակցել Թուրքիայի հետ»: Այդպիսի ճնշման տակ, ի վնաս Հայկական կողմի, այնպիսի փոփոխութիւններ ներմուծեցին Հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կառոյցում, որն իր հերթին խիստ դժուարացրեց Հայիւրի պահանջատիրութեան ու Յեղասպանութեան հարցերի շեշտաւորումն ու առանձնացումը: Զօրավար Անդրանիկն ու նրա Երեսնի Արեւմտահայերի կազմակերպութիւնը առարկեցին դիրքորոշման նման փոփոխութեան գէմ: Անկեղծօրէն պէտք է նաեւ ընդունել, որ Հարցի լուծման երկու տարրեր լիազօրուած պատուիրակութիւնների մասնակցութիւնը նպաստեց պարտուած Թուրքիային:

Խորհրդային տարիներին Յեղասպանութիւնը տարրեր դիւանագիտական դերակատարումներով հանդէս եկաւ: Խորհրդային քարոզչութիւնը հայերին, այս կամ այն ձեւով, յիշեցնելով Թուրքերի գործած ցեղասպանութեան փաստը, աշխատում էր ուժեղացնել նրանց ուսումնասիրութեան քննարկել Յեղասպանութեան հարցը, որ համարւում էր ազգամոլական ու ազգային թշնամանք սերմանող: Երկրորդ Աշխարհամարտի օրերին, երբ օրակարգի վրայ էր Կովկասեան ձախափ ապահովութիւնն ու Խորհրդային Բանակի մուտքը Պատմական Հայաստան, Հայկական Հարցն ու Յեղասպանութիւնը սգտագործուեցին հակաթրքական զգացումներ խմորելու համար: Պատերազմից յետոյ, այն դարձաւ խորհրդային դիւանագիտութեան գործիք՝ 1914-ի ռուս-թրքական սահմանը վերականգնելու փորձերում: Սառը պատերազմի տարիներին, երբ Ատլանտեան Ուխտի անդամ Թուրքիան իր տարածքում պահում էր ամերիկեան ռազմական կայաններ, Հայկական Հարցի ու Յեղասպանութեան հարցերի յիշատակումը այնքանով էր թոյլատրելի, ինչքանով հակաթուրքական ու հակաամերիկեան զգացումներ էր առաջացնում՝ առանց վիրաւորելու ՍՍՀՄ-ում ապրող թուրանական ցեղերին ու նպաստելու հայկական ազգայնական ոգուն: Հայերին յաջողուեց նուաճել թոյլատրուածից աւելին: Երբ 1965-ին հայերն սկսեցին այն դիտել քաղաքական ու իրաւական առումով,

խորհրդային ուժերը փորձեցին այն արգիլել: Չստացուեց: Ղարաբաղ-
եան Շարժման ծաւալման ընթացքում հայ յեղափոխականները ստիպե-
ցին Հայաստանի Խորհրդարանին ընդունել Հայերի Ցեղասպանութիւ-
նը, դատապարտել Թուրքիային եւ պաշտօնականացնել հայերի պա-
հանջատիրութիւնը: Ժողովուրդը տուեալ որոշումը դարձրեց յեղափո-
խական շարժման դրօշ, յեղափոխութեան դիւանագիտական գէնք: Ա-
զերիներն ու Գորպաշոփականները ձգտեցին Ցեղասպանութեան յուշե-
րով վախեցնել հայերին եւ ստիպել վերջիններին հրաժարուել Արցա-
խից: Նրանք ակնարկում էին որ Ազրպէյճանում ապրող շուրջ չորս
հարիւր հազար հայերի նկատմամբ ազերի ամբոխը կարող է նորից
գործադրել զանգուածային ջարդի ծրագիրը: Սուճկայիթում նրանք
սկսեցին գործադրել արիւնով հայերին վախեցնելու հին ծրագիրը: Ա-
ւելի ուշ՝ այն կրկնուեց Պաքւում:

Ժողովրդական յեղափոխութիւնը յաղթանակեց: Ծնուեց անկախ
Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Կեանքը նրա օրակարգի վրայ դրեց
երկու կենսական խնդիր.

ա. Պահպանել Հանրապետութիւնը, ամրապնդել նրա պետականու-
թիւնը, բնական հսկի մէջ դնել նրա տնտեսութիւնը, առաջքն առ-
նել ընկերային մեծ ցնցումների եւ դուրս գալ շրջափակումից:

բ. Գիտակցելով որ Հայկական Հարցի լուծման ու հայ պահանջատի-
րութեան բուարարման ընթացքն սկսել է Ղարաբաղից, ամէն
կերպ թիկունք կանգնել Արցախի ազատագրական պայքարին ու
Հանրապետութեան ամրապնդմանն ու բարգաւաճմանը:

Այս իրավիճակում, Ցեղասպանութեան հարցը մէկ հանդէս է գա-
լիս որպէս դիւանագիտական միջոց ու գէնք, մէկ՝ որպէս դիւանագիտա-
կան յարաբերութիւնների բնութագրման ու խորացման չափանիշ, եւ
մէկ էլ՝ որպէս ինքնուրոյն դիւանագիտական հարց: Ինչքանով այն դի-
ւանագիտանանում է, այնքանով պարզ է դառնում որ նրա վերջնական
լուծումը հնարաւոր է դառնալու հայ-թուրքական բանակցութիւնների
ճանապարհով: Հայ դիւանագիտութիւնը պէտք է այսօրուանից սկսի
պատրաստուել դիւանագիտական այդ մեծ ճակատամարտին: Նախա-
պատրաստական աշխատանքներում յատուկ ուշադրութիւն պէտք է
դարձնել անցեալում տեղի ունեցած հայ-թուրքական բանակցութիւն-
ների փորձի ուսումնասիրութեան եւ իմաստաւորման վրայ (մանա-
ւանդ 19-րդ դարի ընթացքում հայ եւ թուրք բարենորոգիչների, Պեր-
լինի Վեհաժողովի պատրաստման ժամանակ Պատրիարքարանի եւ
Բարձր Դրան, 90-ական թուականների երկրորդ կէսին հայ կուսակցու-
թիւնների եւ Սուլթանի ներկայացուցիչների, դարի վերջից մինչեւ Ա-
ռաջին Աշխարհամարտի սկիզբը հայ կուսակցութիւնների եւ Երիտա-
սարդ Թուրքերի, Հայաստանի Հանրապետութեանն ու Թուրքիայի մի-

ղեւ): Բոլոր դէպքերում պէտք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք.
ա. Յարգ թուրքերը բանակցութիւնների ազնիւ մասնակիցներ չեն եղել.
բ. Գնալով մեծանում է Յեղասպանութեան հարցը լուրջ քննարկան
ենթարկելու թուրք մտաւորականների ու գործիչների թիւը:

Յեղասպանութեան հարցը կապուած է թուրքական կառավարու-
թեան հակահայ քաղաքականութեան հետ: Թուրքիան փորձում է ամէն
տեղ եւ բոլոր առիթներով վնասել հայ ազգին ու նրա ներկայացուցիչ-
ներին բոլոր հնարաւոր առիթներով: Այդ նկատելի է Միջին եւ Մեր-
ձաւոր Արեւելքում, Եւրոպայում, Ամերիկայում, Ասիայում եւ Ռու-
սաստանում: Այս բխում է թուրքական այն «համոզմունքից» որ չկայ
Հայաստան Աշխարհ, այն եղել է շատ հնում, որ արդի Հայաստանը
նրանք սխալմամբ զիջել են, որ չգոյ Հայաստանը չի կարող ունենալ
ազգային բարձր մշակոյթ: Այս հիման վրայ նրանք գտնում են որ որ-
քան հայերը բարգաւաճեն ու պարզանան, այնքանով կը հերքուի իրենց
դրոյթը: Այդ դրոյթը գործնականօրէն գործադրելու համար թուրքերը
կազմակերպեցին Յեղասպանութիւնը: Իրենց ծրագրերը ամբողջու-
թեամբ չիրականացաւ: Հետեւաբար, մտածում է թուրքը, ինքը պէտք է
շարունակի հայերի դէմ հալածանքը արդի պայմաններում: Որպէսզի
այդ ամէնը վերջ գտնի, թուրքը պէտք է ընդունի Հայերի Յեղասպանու-
թիւնը: Մինչեւ նա չընդունի Յեղասպանութեան փաստը, նա պիտի
շարունակի «աքլորանալ» ու վարել հակահայկական քաղաքականու-
թիւն: Յեղասպանութեան ընդունումը արդի հայ սերունդի արդարու-
թեան պահանջը բաւարարելու բարոյական քայլ չէ միայն: Արդարու-
թիւնը նախ եւ սուաջ իրաւական-քաղաքական հարց է: Առանց իրա-
ւական ու քաղաքական հիմքի, արդարութիւն լինել չի կարող: Այդպի-
սի արդարութիւնն էլ կը տայ ապահովութեան երաշխիքներ: Առանց
արդարութեան չի կարող լինել Հայաստանի ապահովութեան երաշ-
խիք: Համոզեցուցիչ չի թւում այն հարցադրումը որ Սփիււքը Յեղաս-
պանութեան ընդունման պահանջը հիմնականում դնում է արդարու-
թեան հաստատման պահանջից ելնելով, իսկ Հայաստանի կառավարու-
թիւնը՝ երկրի ապահովութեան հրամայականից ելնելով:

Հայաստանի Հանրապետութիւնում այսօր Յեղասպանութեան
հարցերի նկատմամբ եղած վերաբերմունքի մէջ կարելի է երեք տարբե-
րակ նկատել. ժողովրդական, գիտական եւ պետական: Առաջինը լից-
քաւորուած ու թարմացած ազերիների կողմից կազմակերպուած՝ Սում-
կայիթի, Կիրովոպատի, Պաքուի, Ազրպէյճանի հայաշատ վայրերում
կատարուած ցեղասպանական արարքներով եւ գերի վերցուած հայ
զինուորների նկատմամբ գործադրուած ոճրագործութիւններով, ապ-
րում է փոթորկալից մի շրջան: Հայ գիտնականները, հակառակ նիւթա-
կան եւ կազմակերպչական դժուարութիւնների, պետական եւ ժողո-

վրդական օգնութեամբ, սիիււքահայ եւ աշխարհի տարրեր ցեղասպանագէտների հետ համագործակցարար նորովի ու միջազգային գիտական շափանիչներով են ուսումնասիրում հարցը: Պետական մակարդակով միշտ շիշուում է Յեղասպանութեան հարցի կարեւորութիւնը, պատմական անհերքելիութիւնը, սակայն ըստ իրադրութեան, ելեւէջներ են սուրում նրա իրաւական, քաղաքական, դիւանագիտական ու պահանջատիրական առումների լուսարանումները: Անհամոզեցուցիչ է այն կարծիքը, որ Հայաստանի պետութիւնը պէտք է Յեղասպանութեան հարցը իր համար կարեւոր նկատել, եթէ թուրքական պետութիւնը այն դարձնի իր համար էական, հիմնական: Նկատի ունենալով որ ցեղասպանութիւնը պետական արարք է, անհնարին է որ թուրքական պետութիւնը չգործադրի ինքնապաշտպանողական ծաւալուն աշխատանք:

Սառը պատերազմից յետոյ եւ Հայաստանի անկախ Հանրապետութեան հաստատման ժամանակաշրջանում, աւելի ու աւելի արեւմտեան պետութիւններ սկսեցին ընդունել Յեղասպանութեան փաստը, դատաւարտել ցեղասպանին՝ նուազեցնելով արդի թուրքիայի կառավարութեան պատասխանատուութիւնը: Որոշ դէպքերում, իրենց դիրքորոշման փոփոխութիւնը ձգտում են հիմնաւորել ԽՍՀՄ-ի կործանմամբ, թուրքիայի ռազմաաշխարհագրական նշանակութեան խիստ նուազեցմամբ եւ շրջատարածքում հակաթուրքական արամադրութիւնների ուժեղացմամբ: Նրանց մի մասը Հայաստանից պահանջում է չղեկավարուել անցեալով, հոգալ երկրի արդի բարօրութեան մասին եւ ներողամիտ լինել՝ փոխարէնը խոստանալով նպաստել որոշ քաղաքական ու տնտեսական հարցերի հայանպաստ լուծմանը: Հայ որոշ կազմակերպութիւններ դրական են գնահատում առաջարկը: Ուրիշներ այն համարում են խիստ անորոշ եւ գուրկ իրաւական-քաղաքական խորքից: Մի երրորդը՝ այն որակաւորում է վտանգաւոր: Այս մեծ ու փոթորկոտ ծովում է այժմ լողում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների նաւը: Թուրքիան, ազերիների հետ միասին, փորձում է կրկնել անցեալի խաղերը:

Հայ-թրքական յարաբերութիւններում Յեղասպանութեան ու պահանջատիրութեան հարցերի քննարկման ու լուծման հնարաւորութիւնները սնմիջապէս կապուած են նաեւ մի կողմից ռուս-արեւմտեան, ռուս-թրքական եւ միւս կողմից՝ Արեւմուտք-թուրքիա յարաբերութիւնների բնոյթից:

Վերոյիշեալ երեւոյթները նկատելի են 1995 թ. Ապրիլի նախագահ Պիլ Գլինթրնի յայտարարութեան մէջ: Նախագահը, վերապահ դիրքորոշում ունենալով դէպի արդի ազգայնական Ռուսաստանը, կամ նրա քաղաքական միտումները անկանխատեսելի նկատելով, ազերաթուրքական քարիւղատարի գործարկներում ամերիկեան շահեր տեսնելով, գտնում է որ թուրքիան դեռ կարող է Արեւմուտքին պիտանի լինել իր

կովկասեան ու արեւելեան քաղաքականութեան մէջ: Չուզենալով մոռանալ իր անցեալի ուժեղ հայանպաստ արտայայտութիւնները, չուզենալով անտեսել պատմական փաստերն ու Ամերիկայի հայ, յոյն, սերպ, քիւրտ, ասորի համայնքների տրամադրութիւնները, եւ մտածելով որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը ունակ է Ամերիկային օգտակար լինել, նա լոկ բարոյական իմաստաւորում է տալիս «հայերի զանգուածային ջարդերին»:

Այս օրերի Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքականութեան փոփոխութիւնը իր դրական ազդեցութիւնն ունեցաւ դէպի Հայկական Հարցը՝ անցեալում իր որդեգրած դիրքորոշման վրայ: Կայսերական Ռուսաստանը, մի կողմից չցանկանալով կորցնել իր սահմաններում գտնուող հայկական տարածքները, եւ միւս կողմից՝ ձգտելով հայերի ազատագրական շարժման որոշ միտումները օգտագործել իր արեւելեան ու կովկասեան քաղաքականութեան մէջ, երկար ժամանակ Հայկական Հարցում որդեգրեց այնպիսի յեղյեղուկ կեցուածք, որ, վերջին հաշուով, հակադրւում էր ազատ, միացեալ ու անկախ Հայաստանի գաղափարի հետ, շարունակելով Թուրքիայի նկատմամբ, նուազագոյնը, ըզգուշաւոր կեցուածք որդեգրելու ռուս մտաւորականութեան ու գինուորականութեան աւանդոյթը: Արդի Ռուսաստանի Տուման Յեղասպանութեան հարցում, առաջին անգամ լինելով, ամբողջութեամբ պաշտպանում է հայկական տեսակէտը:

Այսպիսով, հայերս պէտք է կարողանանք վարպետօրէն նաւարկել ականաւորուած հայ-արեւմտեան, հայ-ռուսական, հայ-ազերիական, հայ-վրացական, հայ-քրտական, հայ-իրանական եւ հայ-թրքական յարաբերութիւնների ծովերում: Վիճակի բարդութիւնն ու դժուարութիւնը, սակայն, պէտք չէ մեզ հեռացնի խիստ կենսական Հայկական Հարցի լուծման վճռականութիւնից: Ընդհակառակը, այն մեզ պէտք է մղի դէպի աւելի կազմակերպուած, աւելի նպատակասլաց, աւելի հետեւողական, աւելի գիտականօրէն ծրագրուած ու համագործակցուած աշխատանքի:

Ուշագրաւ է այն իրողութիւնը որ մեծ տէրութիւնների թրջանրպաստ կեցուածքը պայմանաւորուած է ոչ թէ թուրքերի արդարացիութեան, թուրքական փաստարկների գիտական հիմնաւորուածութեան ու ճշդութեան վրայ, այլ թուրքերի մատուցած դանազան ծառայութիւնների վրայ: Թուրքական կառավարութիւնը չի ցանկանում որ հանրութիւնը այդ նկատի, իսկ թուրք գիտնականներն ու մարդասէրները այն աւելի եւ աւելի հասկանում են: Այս նկատելի էր նաեւ Բ. Աշխարհամարտի օրերին. Անգլիան նրան կաշառում էր հակաանգլիական գործարքների մէջ չմտնելու, նոյնը անում էր Գերմանիան՝ որպէսզի թուրքիան Դաշնակիցների ի նպաստ չգործի: Այսօր, թուրքական կառավարութիւնը դարձել է Հայերի Յեղասպանութեան ուրացման

դրոշակակիրը: Աւելին. նա այն դարձրել է իր ազգային քաղաքականութեան անբաժանելի մասը: Թուրք մտաւորականութիւնը դաշնակցելով աշխարհի առաջաւոր գիտնականների հետ, այդ հարցերում ուժեղացնում է իր քննադատութիւնը թուրքական կառավարութեան նկատմամբ¹:

Որքան մօտենում ենք Հայերի Յեղասպանութեան փաստի ընդունման եւ հատուցման հարցերի լուծման, այնքան ստեղծոււմ են նորանոր բարդութիւններ ու յարուցւում նոր դժուարութիւններ: Հայերիս համար դժուար է դառնում հասկանալ, իմաստաւորել աննկատ մնացած երեւոյթներն ու դրանց վերաբերեալ մշակել համապատասխան կեցուածք, քաղաքական դիրքորոշում եւ լուծում:

Ելնելով այն փաստից որ մենք՝ Հայերս, Ա. Աշխարհամարտում հակադերմանական ճակատի 4-րդ դաշնակիցն էինք, ելնելով այն իրողութիւնից որ Ա. Աշխարհամարտի նախօրէին Դաշնակիցները Հայերին խոստացել էին Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը, ելնելով այն հիմքից որ Դաշնակիցները հենց Հայերի Յեղասպանութեան սկզբում, 1915 թ. Մայիսին, վերջնագիր էին ներկայացրել թուրքական կառավարութեան՝ պահանջելով դադարեցնել Հայերի զանգուածային տեղահանութիւններն ու ջարդը՝ նախագգուշացնելով կիրառել խիստ պատժիչ միջոցներ, եւ վերջապէս նկատի ունենալով որ պատերազմի ողջ ընթացքում դաշնակից երկրների զանգուածային միջոցներն ու դիւանագիտութիւնը անընդհատ մերկացրել են թուրքական բարբարոսութիւնները, հայերը պատերազմից յետոյ հիմնականում դիմել են Դաշնակիցների տրամադրած փաստաթղթերին՝ Հայկական Հարցը աշխարհին ներկայացնելու ու իրենց պահանջներն ու իրաւունքները պաշտպանելու համար: Երբ այդ ասպարէզում հայերն ու նրանց բարեկամները արձանագրեցին որոշակի յաջողութիւններ, թուրքերը, Դաշնակիցների բացայայտ կամ լռելեայն համաձայնութեամբ, յայտարարեցին որ այդ բոլորը կատարուել են քարոզչական նպատակներով, միջազգային կեանքում թուրքերին բացասական կերպարով ներկայացնելու դիտաւորութեամբ, աշխարհը թուրքերի դէմ լարելու մտադրութեամբ: Կարճ ասած, հայերի կողմից սգտազործուած Դաշնակիցների վկայութիւնները արժէքազրկուեցին, կորցրին իրենց իրաւական բարոյական ոյժը²: Միաժամանակ, թուրքական ու նրանց բարեկամների քարոզչական մեքենան տարածեց այն տեսակէտը, թէ՛ այդ օրերին շրջանառութեան մէջ դրուած թրքական նիւթերը (թուրքական նորհրդարանի քննարկումները, այդ խորհրդարանի կողմից ստեղծուած յանձ-

1. Տես՝ Յաւելուած թիւ 1 եւ 6:

2. Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-25*, Croom Helus, London & Sydney, St. Martin's Press, 1984, p. 79. Երուանդ Գաւապիան, *Մեծ Եղեռնը եւ Ֆրանսիան (1915-1918)*, Երեւան, 2005, էջ 68-142:

նաժողովի նիւթերը, թուրքական ռազմական տտեանի տուեայները եւ այլն) արտացոլում են ոչ թէ իրականութիւնը, այլ հիասթափուած, բարոյալքուած, պարտուած ու դաւաճած դարձած այն թուրքերի տեսակէտը, որոնք պատրաստ էին թուլթակի նման կրկնելու յաղթական Դաշնակիցների պահանջները: Այսպիսով, հայերն ու նրանց բարեկամները ստիպուած եղան որոնելու անվիճելիօրէն հաւաստի ճշմարտութեան ու յոյսի նոր աղբիւրներ: Դրանք թուրքիայում հաւատարմագրուած ԱՄՆ-ի դեսպանների, գլխաւոր հիւպատոսների, հիւպատոսների ու դիւանագէտների ԱՄՆ-ի կառավարութեան ուղարկուած պաշտօնական տեղեկագրութիւններն էին, նրանց յուշագրութիւնները, ականատեսի վկայութիւնները, որոնք պահոււմ էին ԱՄՆ-ի պետական դիւաններում: Որպէս լրացուցիչ էական աղբիւր, հայերը պեղեցին նաեւ Ա. Աշխարհամարտի թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի եւ Աւստրիայի աղբիւրները, ու սկսեցին լայնօրէն օգտագործել այդ նիւթերը:

Վերոյիշեալ հարուստ նիւթերով գինուած ու նրանց միջոցով աշխարհի շատ տեւանաւոր գիտնականներ, այդ թւում նաեւ հայ ցեղասպանագէտներ անվիճելիօրէն ապացուցեցին որ 1915-1923 թթ. ընթացքում թուրքական կառավարութիւնները ծրագրել ու գործադրել են հայերի ոչնչացման ծրագիրը, Հայաստանը հայաթափելու ծրագիրը: Նորանոր պետութիւններ, միջազգային կազմակերպութիւններ, քաղաքներ ու քաղաքական միաւորներ ճանաչեցին Յեղասպանութեան փաստը: Տարբեր երկրների գիտնականներ տարբեր լեզուներով սկսեցին հատորներ գրել թուրքերի կողմից կազմակերպուած ու գործադրուած Հայերի Յեղասպանութեան մասին: Հաստատուեց որ եթէ այդ Յեղասպանութեան հեղինակները ժամանակին պատժուէին, յաջորդ տարիներում աշխարհում ցեղասպանութիւն գործադրելու հաւանականութիւնը իրիստ կը նուազէր, եթէ չվերանար:

Պատմագիտութեան ու հայագիտութեան զարգացման այս փուլում թուրքական Հանրապետութեան ղեկավարները որոշում են նորից միջամտել գիտութեան առաջընթացին, որպէսզի այն ենթարկեն իրենց կամքին: Գիտական իմացութեան պարզացումը ենթարկոււմ է իր սեփական օրէնքներին ու սկզբունքներին, եւ ազատ հասարակութեան պայմաններում կարիք չունի քաղաքական ու պետական միջամտութեան: Պետականացուած գիտութեան դարաշրջանը վաղուց պատմութիւն է դարձել:

Արդի թուրքական իշխանութիւնները առաջարկում են հայ եւ թուրք մասնագէտներից կազմել մի պաշտօնական յանձնաժողով՝ Հայերի Յեղասպանութեան մասին եղած հայկական ու թուրքական տուեայները, փաստերը համեմատելու ու որոշելու նրանց հաւաստելիութիւնը, պարզելու թէ կողմերից որ մէկն է ճիշդ ու հիմնաւոր: Տարօրինակ առաջարկ է սա: Թուրք մասնագէտներին ցարդ ոչ ոք չի ար-

գիլել քննական վերլուծութեան ենթարկել հայ գիտնականների մեկագրութիւնները եւ բացայայտել դրանց հարցադրումների դրական ու բացասական երեսները: Մինչեւ օրս թուրք պաշտօնական, պետական մտաւորականութիւնը տարբեր ձեւերով կրկնել է այն՝ ինչ որ Իթթիհատականները ասել են պատասխանելով 1915 թ. Մայիսի Դաշնակիցների վերջնագրին՝ հակառակ այն փաստին որ վերջին իննսուներկ ընթացքում թրքագիտութիւնը նոր փաստեր է վեր հանել ու նոր տեսութիւններ ու վարկածներ է առաջ քաշել Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ: Տեղքայլ կատարելով ու անտեսելով դիտական մտքի առաջընթացը, թուրք ցեղասպանագիտութիւնը ուշադրութեան արժանի գաղափարներ չի զարգացրել ու չի կարողացել գիտական երկխօսութիւն ստեղծել: Նա գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած նոր հեղինակների Յեղասպանութեան նուիրուած աշխատասիրութիւնները առանց հիմքի մերժել է, նրանց տեսակէտները կեղծ ու սխալ յայտարարել:

Թուրքական պետութեան ղեկավարները հայ եւ թուրք մասնագէտներից կազմուած յանձնաժողով ստեղծելով, եւ հարցերը քննարկելու առաջարկ անելով ձգտում են այն պատրանքը ստեղծել, որ իբր գոյութիւն ունի հակագիտական հայ ցեղասպանագիտութիւն, որի մերկացմամբ հանդէս պիտի գայ այն նորաթուխ յանձնախումբը: Իրականում արդի հայ ցեղասպանագիտութիւնը բացառապէս ելնում է ԱՄՆ-ի պաշտօնական դիւաններում պահուող պաշտօնական տուեալներից ու դրանցում պարունակուող դրոյթներից՝ դրանք լրացնելով անգլիական, ֆրանսական, ռուսական, գերմանական եւ այլ երկրների պաշտօնական դիւաններում պահուած տուեալներով: Հայ ցեղասպանագէտները կանխամտածուած կերպով նախընտրել են գիտական վերլուծութեան այդ կողմնորոշումը՝ իրենց գերծ պահելու համար բոլոր տեսակի թուրքական գրպարտութիւններից ու խարդաւանքներից:

Թուրքական իշխանութիւնները նախ քան հարցերի քննարկումը, ԱՄՆ-ի դիւանագէտների բերած փաստերն ու արտայայտած մտքերը հայկական համարելով, դրանք սեւացնելով ու մերժելով առաջարկում են թուրքական տուեալների միջոցով բացայայտել դրանց կեղծ խորքը ու մերժել դրանք: Փաստօրէն առաջարկում է այդ յանձնաժողովի միջոցով աշխարհին ասել որ թուրքական փաստերը, Իթթիհատականների, Թալէաթի, էնվերի, Ղեմալի ու նրանց ենթակաների տուեալներն ու դրոյթները ճիշդ են եւ միւս երկրների դիւանագէտների ու միսիոնարների տուեալներն ու տեսակէտները կեղծ ու սխալ: Փաստօրէն նրանք յուշում են որ ոչ-թուրք դիւանագէտները սխալ ու կեղծ տեղեկութիւններ են հաղորդել իրենց կառավարութեան ու այդպիսով նպաստել թուրք միջազգային յարաբերութիւնների վատթարացման: Տարօրինակ չի թուի, եթէ մի օր թուրք իշխանութիւնները պահանջեն այդ «յանցանքի» համար պատժել նրանց:

Յետադարձ քննական հայեացք նետելով, նկատում ենք ուշագրաւ մի վիճակ: Երբ Հայերի Տեղասպանութիւնը ընթացքի մէջ էր, ցեղասպանին թիկունք էր կանգնում Առանցքը՝ Գերմանական-Աւստրիական միացեալ ճակատը: Երբ Հայերի Տեղասպանութեան հիմնական ալիքը վերջացաւ, ցեղասպան թուրքին թիկունք կանգնեցին Դաշնակիցները՝ Անգլիան, Ֆրանսան, Ռուսաստանը եւ Ամերիկան: Երբ միջազգային յարաբերութիւնները բնորոշող երկու բեւեռները հերթափոխուեցին ցեղասպանին պաշտպանելու պարտականութիւնը, թուրքիան մնում էր նոյն բռնատիրական, մարդու իրաւունքները անտեսող, կիսակրօնապետական-կիսաքաղաքացիական եւ կիսազինուորական երկիրը, ուր կամայականօրէն էր գործում սահմանադրութիւնը: Ինչպէս շատ երկրներ ու ժողովուրդներ, այնպէս էլ Հայերս չենք կարողանում ճիշդ իմաստաւորել ու հասկանալ այս իրողութիւնը: Չենք կարողանում համապատասխան քաղաքականութիւն մշակել դրա նկատմամբ: Թուրքիան, նկատելով որ ինքը ընդունելի է դառնում ինչպէս աջի, այնպէս էլ ձախի համար, կարծեց, որ իր առաջ քաշուած դրոյթները մշտատեւ ճշմարտութիւններն են: Իննսուն տարի անընդհատ նա կրկնում է նոյն հնամաշ դրոյթները, երբ ցեղասպանագիտութիւնը, թրքագիտութիւնը, քրտագիտութիւնն ու հայագիտութիւնը դրանք վաղուց են հերքել:

Ձիրականացաւ նաեւ այն ենթադրութիւնը, թէ՛ մի մեծ ու զօրաւոր կազմակերպութեան անդամակցելով, նման հարցեր կը լուծուեն: Խորհրդային Միութեան անդամակցելով, Հայ-ազրպէյճանական յարաբերութիւնները աւելի բարդացան: Հիւսիս Ատլանտեան դաշինքին մասնակցելով՝ յոյն-թուրքական յարաբերութիւնները նորանոր բարդոյթներ արձանագրեցին: ՄԱԿ-ին անդամակցելով, շատ երկրների յարաբերութիւնների լարուածութիւնը չնուազեց: Լաւատես երեւոյլու համար որոշ քաղաքագէտներ կարծում են Եւրոպական Միութեան անդամակցելով, Հայ-թրքական յարաբերութիւնները դրական հոլով կ'ընթանան: Կեանքը ցոյց է տալիս որ ամէն մի երկրում գործող կենդանի առաջադիմական ուժերի հետեւողական աշխատանքն է որ բերում է ցանկալի արդիւնքը:

Մեր կարծիքով այս է Հայ եւ թուրք մասնագէտներից կազմուած յանձնաժողով ստեղծելու թուրք կառավարութեան առաջարկի խորքը:

Հայ ժողովուրդը բաժանուած է երկուսի. հայրենաքնակ եւ սփիւռքաքնակ: Տեղասպանութեան աստիարէզում նրանց ծաւալած դիւանապիտական գործունէութեան մէջ նկատելի է որոշակի տարբերութիւն:

Ա. Նախ, սփիւռքահայութեան ճնշող մեծամասնութիւնը ամէն օր գիտակցում է այն փաստը, որ ինքը հայրենիքից դուրս է, քանի որ թուրքերն իր նախնիներին տեղահանել են իրենց «երկրից» ու սպաննել իր հարազատների զգալի մասին՝ պնդելով որ չկայ Հա-

յաստան, եւ որ հայր Հայկական Լեւոնազիտարհում ապրելու իրաւունք չունի: Այս պատճառով էլ, նա աւելի զգայուն է այդ հարցի նկատմամբ: Յեղասպանութիւնը սփիւռքահային հայկական արմատների հետ կապող ու անջատող կամուրջներ ունի: Այն, նրա համար, հայապահպանման աւելի մեծ գործօն է:

3. Սփիւռքի՝ Յեղասպանութեան դիւանագիտական ձեռնարկումները ունեն ինքնատիպ պետական հանգամանք: Նրանք ենթակայ են տուեալ (հիւրընկալ երկրի) ազգային պետութեան քաղաքականութեան, քանի որ վերջինս որոշում է նրանց գործունէութեան շրջանակները: Թուրքիան արգիլում է այդ հարցերի բարձրացումը: Ատլանտեան Ուխտի որոշ երկրներում Յեղասպանութեան հարցերը պետական առնչութիւն էին ունենում լոկ ազատ խօսքի, մտածողութեան ու երկրում բնակուող նուիրեալ փոքրամասնութեան մարդու իրաւունքի գործադրման պահանջի սահմաններում: Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պայքարած եւ անկախութիւն նուաճած պետութիւնները, յաճախ, Յեղասպանութեան հարցերին, հայերի խելամիտ աշխատանքի շնորհիւ, իրենց դիւանագիտական պայուսակի մէջ զգալի տեղ էին յատկացնում: Լատինական Ամերիկայի, Գանատայի ու Ֆրանսայի նման երկրներ, տարբեր բնոյթի դրական շարժառիթներից ելնելով, ստանձնում են նաեւ դիւանագիտական լուրջ նախաձեռնումներ: Կարճ ասած, Սփիւռքը իբրեւ իր բնակած երկրի նուիրեալ եւ ազնիւ քաղաքացի, մեծապէս նրապատում է Յեղասպանութեան հարցերի դիւանագիտացմանը՝ միջազգային չափանիշներով: Նրա այդ առաքելութեան տուեալ պահի թովանդակութիւնը երբեմն չի համընկնում հայրենի պետութեան վարած քաղաքականութեան: Այս երեւոյթը, որ հայ կեանքի բնական հակասութիւններից մէկն է, ունի ինչպէս դրական (Սովետական կարգերի օրերին) այնպէս էլ բացասական կողմեր: Կարելի է բացասականը նուազեցնել ու դրականը մեծացնել, եթէ ձեռնարկումներին տրուեն համասփիւռքեան խորք ու մշակուեն հայրենի կազմակերպութիւնների կամ պետութեան հետ խորհրդակցարար: Սփիւռքեան դիւանագիտական գործունէութիւնը նախկինում կրում էր լոկ ժողովրդական տարելային բնոյթ: Իւրաքանչիւր երկրում սփիւռքահայը գործօն քաղաքական տարր գառնալով, աստիճանաբար կարողանում է ծաւալել զուտ պետական դիւանագիտական կազմակերպուած, ծրագրուած գործունէութիւն:

7. Սփիւռքեան ջանքերը իրականացւում են առանձին կազմակերպութիւնների խողովակով, քանի Սփիւռքը չունի պետական կա-

ուոյց: Բնականութար, յոճախ, սփիւռքեան դիւանագիտութիւնը ոչ միայն բազմազան ու բազմատեսակ է, այլեւ ներքնապէս հուկասական ու իրարամերժ: Անկախ այս ասպարէզում սփիւռքեան դիւանագիտական ջանքերի կարեւորութիւնից, Հայաստանի անկախ պետականութեան ուժեղացմանը եւ հայրենիք-Սփիւռք համագործակցութեան ուժեղացման գուգահեռ այն կը ստանայ աւելի ու աւելի կարեւոր դեր:

Իր բնոյթով դիւանագիտական գործունէութիւնը բազմաճիւղ է: Կարելի է աւանձնացնել տուակի կարեւորները:

- ա. Մշակել սեղմ գիտական ու յստակ դրոյթներ, եւ հնարաւոր բոլոր ամբիոններն ու խողովակներն օգտագործելով, դրանց միջոցով աշխարհին բացատրել Հայկական Հարցի ու Յեղասպանութեան էութիւնը, սկզբում առանց պահանջներ ներկայացնելու՝ նկատի ունենալով որ աշխարհում իրաւազրկուածներն աւելի շատ են: Աշխարհն անսեղեակ լինելով իրողութեանը, յաճախ, կրօնական ու ցեղային պատկանելութեան շարժառիթներից ելնելով, զոհ է գնում թուրքական քարոզչութեան:
- բ. Դիւանագիտական լեզուով տարուող բացատրական աշխատանքի նպատակը ոչ միայն ճշմարտութեան հաստատումն է, այլ նաեւ բարեկամների, համախոհների ու համագործակիցների ձեռք բերումը:
- գ. Վերջինիս իրականացման համար անհրաժեշտ կարող են լինել դիւանագիտական գործարքներ, փոխգիշումներ ու նոյնիսկ ճատրակի խաղ:
- դ. Յաճախ մենք տարւում ենք այն տրամաբանութեամբ, որ հիմնականում թուրքիայի թշնամին, զոհը, հակառակորդը, մրցակիցը կարող է լինել մեր բարեկամը: Փորձառութիւնը սովորեցնում է որ մենք կարող ենք չպահանջել որ մեր բարեկամը անպայման լինի թուրքիայի հետ խնդիր ունեցող մէկը: Բարեկամութեան չափանիշը պէտք է դարձնել Հայ Դատի նկատմամբ տուեալ կողմի որդեգրած դրական դիրքը: Թող նա ընդունի Հայ Դատի արդարութիւնը, ճշտութիւնը եւ օգնի մեզ, իր հնարաւորութեան սահմաններում: Թողնենք թուրքիային, որ իր դիրքը ճշգրտի մեր բարեկամի նկատմամբ:
- ե. Չէզոքացնել թուրքերի ու նրանց գործակալների հակահայկական քարոզչութիւնը, որ աղաւաղում է Հայու գիմագիծը, պատմութիւնը, եւ փորձում իւրացնել Հայ ազգային արժէքները:
- զ. Մասնաւոր ջանք թափել թուրքական պատմութեան մէջ ու արդի կեանքում գտնելու այնպիսի թուրք անձնաւորութիւնների, որոնք քննադատել են ու քննադատում են թուրքական իշխանութիւն-

ների ազգային քաղաքականութիւնը, կամ դրական կեցուածք որդեգրել հայերի նկատմամբ: Նրանք կարող են դառնալ այն լծակները, որոնց հնարաւոր կը լինի օգտագործել թուրքերի հետ վիճելիս, խօսելիս ու բանակցելիս: Ուրախութեամբ պէտք է արձանագրել որ այդպիսի հերոս մարդասէրների թիւը մեծանում է: Վերջին հաշուով, մենք գործ ունենք հայ-թուրքական յարաբերութիւնների հետ, ինչքան էլ դրանք միջազգայնացած լինեն: Մեր հարցերը ոչ ոք մեզ համար չի լուծի:

- է. Դիւանագիտական աշխարհում վերջերս լայնօրէն է կիրառւում հայերիս քաջ ծանօթ «սրտէ-սիրտ», «դէմ առ դէմ» կամ «ընտանիք առ ընտանիք» ներգործութեան եղանակը: Իւրաքանչիւր հայ, իր յարաբերութիւնների ամէն մի ոլորտում, պէտք է հանդէս գայ սրպէս իր ազգի լաւագոյն ներկայացուցիչը եւ պահպանի վայելչութեան բոլոր նորմերը: Մեր կազմակերպութիւնները ամէն մի հայու պէտք է սովորեցնեն այդ ազգու եւ հզօր դիւանագիտութեան, ժողովրդական դիւանագիտութեան գաղտնիքները: Իւրաքանչիւր հայի անվայել վարքը վնասում է հայի դատին:

Այսպիսով, Յեղասպանութեան եւ նրա հետ աղերս ունեցող բոլոր հարցերի դիւանագիտական իմաստաւորման, ու այդ ուղղութեամբ աշխատանքների ծրագրաւորման ու ծաւալման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշուի առնել միջազգային դիւանագիտութեան բոլոր ելեւէջները, միջազգային ուժերի տեղաշարժերն ու նրանց յարաբերակցութեան փոփոխութիւնները, եւ լաւագոյնս համադրել հայրենի պետութեան, հայրենի եւ սփիւռքեան բոլոր կազմակերպութիւնների (եկեղեցական, տընտեսական, մշակութային, բարեսիրական, գիտական, մասնագիտական, քաղաքական եւ այլն) եւ ժողովրդական ղանգուածների ողջ կարողականութիւնը՝ բարեխիղճ դերաբաշխման, դերակատարման ու կարգապահութեան պայմաններում:

Միշտ պէտք է յիշել, որ ցեղասպանին պատասխանատուութեան կանչելու բոլոր իրաւական հիմքերը կային դեռ 1918 թ.: Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ: Տեղի էին ունեցել դատաւարութիւններ, արձակուել էին դատավճիռներ, կային համապատասխան ազգային ու միջազգային իրաւական օրէնքներ եւ անհրաժեշտ փաստաթղթեր: Հարցը ոչ միայն չլուծուեց, այլեւ այն թաղուեց, քանի որ մեծ տէրութիւնները ի գործ դրին իրենց ողջ դիւանագիտական կարողականութիւնը, որպէսզի Յեղասպանութիւնը մոռացուի եւ հայոց պահանջատիրութիւնը անտեսուի: Հայ դիւանագիտութիւնը պարտաւոր է այսօր հրաշագործ լինել: